

PROŠLOST

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu historijuBroj 52
Godina XXVI
Novembar, 2021.
[str. 75-92]

© Monos 2021

Bilješke o Biljegu: prilog arhiviranju sjećanja

Prof. dr. Vedada Baraković

U spomen Dževadu, Mehmedu i Harmanu

Cilj ovog rada je da se, na primjeru kompariranja retrospektivnog prikaza ratnog lista Biljeg vremena i ličnog sjećanja aktera/savremenika iz perioda izdavanja lista, ukaže na značaj individualnih sjećanja u rekonstrukciji prošlosti i procesima konstrukcije kolektivnog pamćenja. Kao teorijski koncept u radu je korišten interakcionistički model kolektivnog pamćenja koji se, između ostalog, bavi mehanizmima (re) konstrukcije kolektivnog pamćenja kroz prizmu institucionalnog, ali i individualnog (makrosociološkog i mikrosociološkog) posredovanja u konstrukcije ovog fenomena. Kako su sjećanja fluidnog, prolaznog karaktera, novija istraživanja ukazuju na potrebu stvaranja arhiva sjećanja i to ne kao jednostavni zbir individualnih sjećanja, već kao arhiv nastao procesom interakcije brojnih individualnih sjećanja. U ovom radu, kroz tri segmenta: kontekst, sadržaj i ljudi, zabilježena je još jedna bilješka o "Biljegu" s fokusom na značaj očuvanja i arhiviranja sjećanja na traumatična iskustva tokom agresije na Bosni i Hercegovinu.

Ključne riječi: Gračanica, individualna sjećanja, kolektivno pamćenje, arhiva sjećanja, Biljeg vremena

UVOD

Kada se dogovarao ovaj prikaz gračaničkog ratnog lista *Biljeg vremena*, otvorene su različite opcije kako bi tekst trebao izgledati, od znanstvenog do esejističkog pristupa, pa su se i verzije obilježavanja jednog, novinarski zabilježenog dijela prošlosti kretale od uokvirivanja teksta u koncepte kulture sjećanja i kolektivne memorije, preko analitičkog prikaza tekstova sve do literarnog pristupa sjećanju na period u kome je taj list izlazio. Detaljan i analitički prikaz lista po brojevima već je urađen i objavljen (vidjeti u Kujundžić, 2002) te je prevagnula ideja da rad bude posvećen promišljanju značaja individualnih sjećanja u rekonstrukciji prošlosti u kontekstu interakcionističkog

modela konstrukcije kolektivnog pamćenja. Prikaz sadržaja svih brojeva publikacije kao i uvodni dio koji se odnosi na kontekst pokretanja i gašenja ove publikacije, otvorio je niz pitanja koja su se ticala pokušaja objašnjenja zašto je lična percepcija zbivanja iz tog perioda drukčija od zabilježenog i da li je potrebno, s određene vremenske distance, bilježiti/arhivirati sjećanja? Koliko su individualna sjećanja važna u konstrukciji kolektivnog pamćenja? Kako bi se pri historijskoj i novinarskoj (re)konstrukciji događaja/poja, trebala uključivati i individualna sjećanja bez obzira na distinktivnost faktografskog i perceptivnog? Kako bi se mogle kreirati i posredovati arhive sjećanja?

PAMĆENJE, SJEĆANJE I ZABORAV

Kolektivno pamćenje socijalni je konstrukt podložan modifikiranju, adaptiranju, konstrukciji i rekonstrukciji, ovisno o datom kontekstu i ovisno o dominantnim akterima u posredovanju prošlosti. Da bi individualna sjećanja mogla postati dio kolektivnog pamćenja, nužno je postojanje mogućnosti dijeljenja, mogućnosti prenošenja sjećanja kao i određenih poticaja prizivanja sjećanja što je najčešće povezano s *objektima/mjestima* sjećanja. Obično su spomenuti procesi vezani za značajne povijesne događaje, ali i neki lokalni, za određene zajednice prijelomni i/ili traumatični događaji, također su važni agensi konstrukciji kolektivnog pamćenja. Teoretičari razlikuju pojam pamćenja i sjećanja. Sjećanje se smatra sposobnošću uma pojedinca da procesuirá zapamćene detalje, dok je pamćenje proces usvajanja, zadržavanja i korištenja informacija. Halbwacsh (1992) je zastupao tezu da su upravo individue subjekti/nositelji kolektivnog pamćenja unutar komunikacijskih mreža koje stvara određena društvena zajednica.

Istraživači kolektivnog pamćenja suglasni su u tome da je kolektivno pamćenje kao interpretativni okvir vlastite verzije prošlosti bitna komponenta društvene zajednice i da

služi, između ostalog, za učvršćivanje njezinog identiteta (Neiger, 2020). Različiti interpretativni okviri produciraju različite verzije prošlosti, a proces konstrukcije kolektivnog pamćenja, po pravilu, počiva na odnosu predstave o prošlosti i konstelacije moći koja podržava selekciju događaja kompatibilnu vrijednostima i potrebama određene zajednice (Schudson, 1989). Kako je navedeno, koncept kolektivnog pamćenja uključuje objekte/mjesta sjećanja, ali i kolektivnu svjesnost o prošlosti koja nastaje interakcijom (Fine&Beim, 2007). U interakciju ljudi unose vlastita sjećanja, a ta sjećanja uglavnom su vezana za sjećanja samoga sebe u određenim događajima ili procesima, koja su subjektivna, parcijalna, fluidna—ali i nezaobilazna u ukupnoj konstrukciji kolektivnog pamćenja. Prema Assmann (2011), individualna sjećanja prelaze u kolektivno pamćenje učesćem javnosti u specifičnim ritualima (komemoracijama), pri čemu se prošlost tumači, komunicira i povezuje sa sadašnjim vremenom. Dakle, u središtu ovih procesa su narativni temelji koje Halbwacsh (1992) tumači kao konsolidacijski faktor kreiranja i učvršćivanja identiteta. Ova teza prihvaćena je u naučnim krugovima pa su, u kasnijim radovima (Nora, 2007, Fine&Beim, 2007), istraživanja ovog polja bila fokusirana na institucionalne aspekte i objekte kolektivnog sjećanja, te analizu konstituiranja medijskog i političkog diskursa kao produkta tretmana prošlosti u javnoj sferi. Novija istraživanja (Zelizer, 2014, Neiger, 2020) ukazala su na potrebu proučavanja individualne recepcije i percepcije nametnutih diskursa, ali i na ulogu individualnih interakcija (neposrednih i posredovanih sjećanja) u konstrukciji kolektivnog pamćenja. Ovakav model naziva se interakcionistički i opravdan je s obzirom na prisustvo različitih verzija prošlosti koje političke i ideološke elite posreduju do javnosti (Juroš Vučković, 2010). Dosadašnja iskustva pokazala su da pripadnost određenoj grupi najviše utječe na sadržaj individualnih sjećanja.

BILJEG 1

01.09.1993.

STRANA 2

UZ PRVI BROJ**POZIV SVIMA NA
SARADNJU**

Poštovani čitaoci,
Pred Vama se nalazi prvi broj lista "Biljeg vremena". Htjeli bismo da ovom rečenicom izrazimo sve ono što osjećamo i mislimo, ali da bude naglašeno patetično, niti banalno...

Osjećamo ovo vrijeme kao vrijeme mraka, genocida svake vrste što se svakodnevno izvodi nad čovjekom (a posebno nad Muslimanom), čovjekove niskosti, otuđenja i odvojenosti, u kojem sve češće zatičemo sebe u naprezanju da nademo riječ za nešto što smo do juče bezbroj puta imenovali, a nikako da riječ "sine" (u samoci čovjek gubi potrebu i moć da govori), osjećamo ovo vrijeme kao lutanje, gubljenje vjere: jednom rečenicom: **ONO U NAMA USLJED NEČINJENJA UBIJA ONO LJUDSKO**. Osjećamo i to da se mnogi ne mirimo s njim, pored onih koji to rade na najprimjereniji način s puškom u ruci i njima svaka čast (nije fraza, insistiramo u svom pisanju, akobogda, da im bude više i svaka mast i slast).

Ne možemo se pomiriti s tmi kao mogućim konstantama živlašćem u nekim segmentima tražimo riječi (i djela) koje bi zajedno u ovom listu informativne nećemo da se pomirimo sa t za nas evropske mrtvace".
Ne možemo i nećemo da spavača") da sna o ljepšem ne

Nastojaćemo
glasilo sadrži
vaš d

mo da ovim činimo neku posebnu rodolj
sumnjamo u to ima li smisla išta, osim uzeti pus
branje ljekovitog bilja veliko rodoljublje od onih
mogu, uvažavamo (i nastojaćemo ih afirmisati) sva činjen
janja da ovaj sadašnji naš život (a Boga mi i buduću) bude dostojn
čovjeka, ali odlučno odbacujemo samo verbalnu aktivnost onih koji
imaju recepte, koji sebi uzimaju za pravo da sude bez saslušanja, koji
omalovažavaju bilo koji narod da bude bolje, koji govore u stilu: prije
rata nismo imali ništa, došle Švabe i odnijele sve (u kakve se sve češće
pretvaramo iz dana u dan, ako se pasiviziramo).

Ne slažemo se ni sa onima koji ne znaju za Suadu Dilberović, Emiru Sarajlić, Mehmeda Ahmetbegovića, Taksima Šušu, hiljade drugih znanih i nezvanih (rahmet njihovim dušama), sa onima koji u sebi ne nose urezane u sjećanja slike iz Ulice prkosa, kamiona izbjeglica iz Srebrenice, poljupca dame plave krvi Plavšićke sa kriminalcem za kojim godinama traga Interpol, slike iz kojih neće rasti mržnja, nego **PRISEGA DA SE TO VIŠE NIKADA NE PONOVI**.

Pozivamo na saradnju sve koji na bilo koji način: perom, slikom, kistom, savjetom mogu ovaj naš Biljeg vremena učiniti upečatljivijim.

Urednik

nja koja se i aktiviraju pod utjecajem nekih društvenih/političkih događaja ili situacija (Sladeček&Vasiljević, 2015). Posebno je to izraženo u postkonfliktnim društvima kakvo je bosanskohercegovačko. U bosanskohercegovačkom javnom diskursu prošlost se (zlo) upotrebljava za ostvarivanje revizionističkih/nacionalističkih politika koje nastoje nametnuti svoje verzije prošlosti kao okvir za dalje produbljivanje krize i blokadu demokratizaciji društva kao preduvjeta uspostavljanja funkcionalne, građanske zajednice. Stoga se javlja i potreba da se sjećanja na prošlost i individualnim angažmanima očuvaju i u procesima interakcije arhiviraju kao doprinos (re)konstrukciji kolektivnog pamćenja kao okvira suočavanja s prošlosti i procesa pomirenja.

KONTEKST

Interpretativni okviri prošlosti posreduju se na različite načine, a posebno važan način posredovanja prošlosti jesu masovni mediji i novinarstvo. Novinarstvo se u literaturi tretira kao društveni okvir sjećanja samo po sebi pošto je specifična društvena praksa zasnovana na sjećanju i obradi tema iz prošlosti (Olick, 2014, Zelizer, 2014) tvrdi da su danas dominantni objekti materijalizacije kolektivnog pamćenja upravo medijski produkti, od novinarskih tekstova do fotografija, dokumentarnih audio i vizualnih zapisa, filmova sve do savremenih, multimedijalnih internetskih sadržaja. Novinarstvo kao interpretativni okvir tumačenja i konstrukcije prošlosti, značajno je i kao često korišten arhivski podsistem, a u novijim istraživanjima novinarstvo je nezaobilazan segment proučavanja mehanizama konstrukcije i posredovanja kolektivnog sjećanja. Proučavanje svih oblika novinarstva tokom perioda agresije na BiH višestruko je značajno (Kurspahić, 2003), bilo da je riječ o državnim, regionalnim ili lokalnim medijima, kakav je bio *Biljeg vremena*.

Lična sjećanja na osnivanje i početak rada u redakciji *Biljeg vremena* pojavlju mi se kao prilično nejasna. Period u kome je osnovan ovaj list bio je jedan od najtežih perioda u istoriji Bosne i Hercegovine, ali i jedan od najtežih perioda u pojedinačnim životima građana općine Gračanica. Bio je to period blokade, period svakodnevnog granatiranja, smrti, boli. Bio je to period u kome smo gubili svoje najmilije, period u kome smo, kako je to bard bh novinarstva, Senad Avdić napisao, spaljivali iluzije i suočavali se s golom istinom i golim životima. Ali, bio je to i period u kome smo, manje više, ostvarili nivo zajedništva više nego, čini mi se, ikada prije i ikada poslije ovog perioda. Da ne kažem rat je bio bolji, ali u ovom periodu iskusili smo dijeljenje sudbine čovjeka pedeset posto živog pedeset posto mrtvog i sudbinu čovjeka oslonjenog na drugog koji je razumio naš strah, zebnju, tugu, iščekivanje, ne pitajući ništa i ne očekujući ništa. Gračanica je u tom periodu bila u višestrukoj blokadi: putnoj, energetske, trgovinske, komunikacijske i informativne. Informativna blokada proistjecala je iz dva izvora: opće informativne blokade u BiH, te lokalne informativne blokade (vidjeti više u Kujundžić, 2002).

Lokalno glasilo, koje je konceptualno i sazdržinski, bilo svojevrstan prethodnik *Biljega vremena* bio je list *Bilten*, glasilo Štaba civilne zaštite Mjesne zajednice Gračanica. Ovaj list pokrenut je početkom maja, a prestao izlaziti već koncem jula 1992. godine. Nakon nešto više od godinu dana, ukazala se potreba da se, uz djelovanje lokalne Radio stanice, ponovo pokrene i štampani medij, ovoga puta pod nazivom *Biljeg vremena*. Pojava publikacije *Biljeg vremena* bio je pokušaj da se informativna blokada na neki način ublaži, te da se u sadržajima lista pokušaju obuhvatiti, osim ratnih, i svakodnevni aspekti života. Prvi broj lista štampan je 1. 9. 1993. godine, a posljednji decembra 1995. godine. Publikacija je štampana neredovito, a objavljena su ukupno 22 broja. U uvodniku prvoj broja,

urednik lista, Mehmed Nurkić, naglašava da je list zamišljen kao općinsko, višestranačko glasilo, koncipirano kao oblik tribine za različita mišljenja s patriotizmom kao zajedničkim sadržiteljem. Redakcijska je s početka izdavanja lista bila prvo smještena u prostorijama Općinskog odbora SDA, a nešto kasnije u Srednjoškolski centar Gračanica. O detaljima pokretanja i osnivanja lista pisao je Atif Kujundžić (2002) pa su činjenice napisane u tom tekstu (kao i u ovom prikazu) nesporne, zabilježene i arhivirane. U impresumu lista navedeno je da su pokretači lista Muslimanske institucije, društva i udruženja općine Gračanica, a da je osnivač Skupština općine Gračanica. List je strukturno bio organiziran u rubrike koje, doduše, nisu bile stalne, ali su se u većini brojeva zadržale. To su: "Komentari", "Intervju", "Društvo i politika", "Oružane snage", "Iz života mjesnih zajednica", "Privreda", "Kultura", "Vjerski život", "Izabrane stranice", "Sport i zabava". Nazivi rubrika, a i sadržaj u rubrikama ukazuju na opštost tema koje su uvrštavane u list, o čemu će više riječi biti u sljedećem poglavlju. U impresumu lista, također je navedeno da novinu štampa NIGP "Biljeg vremena". VD direktora bio je Dževad Sarajlić, VD urednika Mehmed Nurikić, a predsjednik Savjeta novine Sead Jahić. Kao članovi redakcije i novinari navode se: Omer Hamzić, Mirzet Hamzić, Harman Džaferović, Ertan Čako, Dževad Muderizović, Amela Salkić, Nijaz Omerović, Fikret Pašanović, Muharem Musić, Zlatan Džinić i Vedada Baraković. Simptomatično je da se prefiks vd i u slučaju direktora i u slučaju urednika do zadnjeg broja nije izgubio, što donekle implicira na ograničenost i privremenost projekta, a što se, u konačnici i pokazalo tačnim. U krajnjem, i svi mi koji smo radili za ovaj list i oko lista, bili smo u neku ruku vd. Svi smo imali neke svoje druge obaveze, redovne poslove ili ratne rasporede. U listu smo radili iz čistog entuzijazma i želje da damo svoj dodatni doprinos odbrani ze-

mlje, konkretno Gračanice, koja nam je, nekako tada bila više od zavičaja.

Lična sjećanja za taj period vezana su za hronični nedostatak vode, struje, hrane, na gotovo svakodnevno granatiranje i osjećaj zatvorenosti, izoliranosti, što je sve utjecalo na psihičko i fizičko zdravlje, na opće stanje duha i entuzijizam ljudi. Naši sastanci u redakciji bili su svojevrsno opiranje sumornosti, pa i surovosti svakodnevnice. Neka, kako je to u jednom tekstu naslovljeno, imitacija života. U prikazu *Biljega vremena* (Kujundžić, 2002) dobro je skeniran lagani gubitak entuzijazma u pristupu odabiru tema i načinu izvještavanja. Od raznolikosti i određene vedrine u tekstovima o privredi, mjesnim zajednicama, fičerizacije svakodnevnih problema građana, pa do praćenja kulturnih i sportskih zbivanja, vremenom se turobnost okruženja počela prelijevati i u tekstove i odabir tema. Sjećanja na taj period fragmentarna su, ali dovoljna za rekonstrukciju pristupa u tematiziranju određenih događaja ili pojava. Koliko se sjećam, nisu postojali pritisci niti bilo kakva vrsta cenzure na sadržaje, što jeste bilo posebno značajno s obzirom na okolnosti u kojima je list izlazio i u kojima smo živjeli tih godina. Samocenzura je svakako bilo. U kojoj mjeri teško je reći jer je to bila stvar svakog autora i njegove individualnosti. Mogu se prisjetiti još da su se naši sagovornici rado odazivali na pozive da govore za *Biljeg vremena*, da nisu bježali ni od neugodnih pitanja (kojih je i te kako bilo i koje smo smatrali da treba postaviti) te da sagovornici nisu tražili pitanja unaprijed, niti tekst na reviziju ili autorizaciju (možda samo jednom). Moralnu podršku smo, dakle imali, a što se tiče materijalne podrške apsurdno je bilo i očekivati da je mogla postojati u uslovima kada je najveći problem bio nahraniti vojsku koja nas je branila. Naravno, nismo je ni očekivali.

Kada je entuzijizam potpuno nestao, kako se polako počeo gasiti i naš angažman i list, ne mogu se tačno sjetiti. Sjećanje je neraski-

divo vezano za zaboravljanje, a traumatična iskustva u prošlosti svakako su utjecala i na naše sjećanje i na naše zaboravljanje. Psihička trauma koju smo svi proživjeli padom Srebrenice, genocidom i egzodusom civila nepovratno je potisnula sjećanja na brojne događaje. "Psihička trauma nastaje, riječima Aleide Assmann, usljed *"doživljenog iskustva ekstremnog nasilja koje je ugrozilo život i duboko ranilo dušu. Da bi se doživljaj mogao preživjeti, aktivira se psihički mehanizam obrane. Događaj se registrira, ali se ruše mostovi prema svijesti. Premješta se u stanje latencije, koje dugo može ostati ispod površine"* (Cvijović, Javorina, 2010:351). To je slučaj i sa ličnim prisjećanjima na te teške dane. Izvlačenje sjećanja na ovaj period traumatično je iskustvo, ali nužno da bi se otelo od zaborava i moguće je u kontekstu interakcije aktera događaja iz tog perioda, što bi bio složeniji i dugotrajniji zadatak, ali sigurno vrijedan istraživanja i angažmana. Prestali smo se sastajati, pisati i list se jednostavno ugasio u decembru 1995. Kada je izbio mir.

SADRŽAJ

Čitajući tekstove iz *Biljega vremena*, mogu se složiti s tvrdnjom kolege Omera Hamzića da bi i danas svaki objavljeni tekst potpisali i da smo, na neki način, ispunili suštinsku misiju novinarstva da budemo objektivni, i da izvještavamo "istinito i činjenično koliko smo mogli. Tako, kada se čitaju pojedini, emotivno obojeni tekstovi, može se prepoznati ovakav stav i određena pristranost ali, isto tako, može se prepoznati i jedan profesionalan, etički pristup koji manjak neutralnosti nije gradio na lažima, mržnji i netrpeljivosti. Također je važno naglasiti da, kako je već navedeno, nismo imali nikakav oblik cenzure ni pritisaka na uredničku politiku i strukturu sadržaja, što je za ratni, iznimno teški i kompleksan period, ipak bilo veoma

značajno i može se tumačiti kao refleksija odgovornosti i demokratičnosti tadašnjih aktera društvenog života u Gračanici. Neki će to možda protumačiti i tretmanom *Biljega vremena* kao ne tako značajnog lista, pa i čitavog tog posla i stoga i neposvećivanja mu pažnje, ali radije ostaje sjećanje i osjećaj da je to bio odraz spomenutog odgovornog i demokratskog okruženja.

U prvom broju lista *Biljeg vremena*, objavljena je sveobuhvatnost tema pa je sadržaj razvrstan u nekoliko rubrika, koje su više kreirane spram raspoloživih sadržaja nego li kao stalna forma. Tako su se, iz broja u broj, nazivi rubrika mijenjali ili ih nikako nije bilo. Koliko se sjećam, nije ni postojala jasna podjela i dogovor o tome ko će pokrivati određene teme, već smo se temeljem osobnih preferencija opredjeljivali za određene oblasti. U novinama su dominirali tekstovi vezani za agresiju na BiH, stanje na ratištima, međunarodne aktivnosti BiH, ali su se mogli pročitati tekstovi i iz oblasti politike, ekonomije, obrazovanja, sporta, kulture, komunalne teme, vjerske teme, reportaže, stripovi pa su čak postojale i ukrštene riječi. Ova raznolikost novine posebno je značajna u kontekstu interakcionističkog modela kolektivnog pamćenja pošto različiti akteri u interakciju unose različita individualna sjećanja i pridonose oblikovanju sjećanja na kolektivnoj razini.

Iz perspektive aktera koji je sudjelovao u procesu produkcije, najživlja sjećanja vezana su izvještavanje o traumatičnim iskustvima gubitka najmilijih, sinova, kćeri, očeva, majki. Priče koje se ne mogu zaboraviti i kojih se do najsitnijih detalja i danas sjećam. Kako bi čovjek mogao zaboraviti trenutak kada je četnička granata ugasila život Edina Hamzića, sina našeg kolege Omera? Zapisali smo "Edin Hamzić. Sin Omerov. Godina osamnaest. Učenik četvrtog razreda Gimnazije"¹. Niti su postojale, niti postoje ri-

1 Cjeloviti tekst pod nazivom *Hamzić (Omera) Edin*, objavljen je u broju 8-9 *Biljega vremena* iz januara 1994. Na kraju ovog teksta, koji potpisuje Mirzet Hamzić, zapisano je: "Za sutrašnji dan se spremao kao i za svaki drugi.

ječi kojima bi se mogla opisati tuga i bol za izgubljenim životom nevinog djeteta. Kako smo mogli, nakon ovakvih tragedija, da parafraziram Adorna, barbarski se baviti poezijom? Kako je više moglo biti entuzijazma? Kako smo mogli očekivati da bi neko, nakon ovoga, mogao imati interes za svakodnevnicu? I kako smo mogli biti neutralni i banalizirati istinu? Nismo mogli biti neutralni i sigurno ne bismo mogli to biti ni danas. Kao što to nisu mogli biti ni drugi koji su izvještavali o ovakvim tragedijama. Tako je Christine Amanpour izjavila: "kada sam prije mnogo, mnogo godina izvještavala o genocidu i etničkom čišćenju u Bosni, naučila sam da nikad ne treba izjednačavati žrtvu i tiranina, da nikad ne treba glumiti lažni moral ili pokušavati izjednačavati neke stvari.... ako neko izjednačava žrtvu i tiranina, on dijelom postaje i suučesnik u neopisivim zločinima. Ono u što ja vjerujem, nije neutralnost, već iznošenje istine. Također, vjerujem da moramo prestati banalizirati istinu".² Smrt Edinova ostala je urezana kao duboki ožiljak na našim dušama koji nikada nije nestao. Sjećam se najviše osjećaja očaja, beznada, bijesa i nemoći. Kao i kada smo pisali o majci Emini koja je na svakoj razmjeni iščekivala sina Sejfudina, ili o majci Fatimi koja je uzalud čekala svog Mućija s toplom prohom. Kada smo pisalo o maloj Đulzibi koja se nadala da će bar još jednom vidjeti svoga babu Ramu ili o četvoro blijede, tihe dječice bez roditelja koji danas udalekom Seatlu možda još ponekad sanjaju svoju Kamenicu. O mladim že-

nama koje su uzalud čekale svoje supruge da budu u jednom od kamiona kada se vojska vraća iz Gradačca, Brke ili Čađavice....Pisali smo tada srčano, emocionalno, subjektivno, ponekad ostrašćeno. Drukčije nije ni moglo. Ali nikada s mržnjom i nikada s lažima.

Teško bi bilo izdvojiti neke tekstove³ ali u svakom slučaju treba napomenuti da su se u *Biljegu* od prvog broja mogli pronaći intervjui s borcima, komandantima vojnih jedinica, čelnicima općinskih institucija, privrednicima, ljekarima, umjetnicima, sportistima, ali i drugim ljudima koji su, svako na svoj način, pridonosili kvaliteti življenja u tom periodu. U listu su se mogle pronaći ozbiljne privredne teme, ali i servisne informacije o komunalnim uslugama, stanju u školstvu, zdravstvu, aktivnostima različitih udruženja, informacije preuzete iz drugih medija, kolumne i osvrte novinara, pa i pisma i kritike čitalaca. S obzirom na uslove, tekstovi su bili stilski i narativno solidno strukturirani i tehnički odgovarajuće obrađeni.

Iščitavajući sadržaje u više navrata, kao akter, mogu svjedočiti različitim (pri)sjećanjima i različitim značenjima koja je prizivala simbolička građa *Biljega vremena*. Pojedina sjećanja bila su intenzivna i prilično kompatibilna s faktografskim zapisima dok su neka sjećanja bila maglovita, fragmentarna pa čak i prostetička. *Biljeg vremena* kao mali segment u strukturama mjesta sjećanja (Nora, 2007) jedan je od pokazatelja kako se individualna sjećanja (i zaboravljanja), vezana više za značenja koja se događajima pripisuju već

Ali tog drugog dana nije bilo. I tu svaka riječ oštricom noža svaku pomisao i ne nosi ništa što bi utješilo. U ovom tekstu ispisano je Edinovo ime, ali mi u njegovom imenu i njegovoj sudbini čitamo i pamtimo sudbinu svih mladića i djevojaka Republike Bosne i Hercegovine, kojima je rat ugasio život, sudbinu koja je putokaz naše borbe za slobodu".

2 Vidjeti više na: <http://miruhbosne.com/ugledna-novinar-ka-kada-sam-izvjestavala-o-genocidu-i-etnickom-ciscenju-u-bosni-naucila-sam-da-nikad-ne-treba-izjednacavati-zrtvu-i-tiranina/> i <https://www.dw.com/en/should-journalists-be-impartial-pros-and-cons/a-56963124>

3 Među brojnim naslovima fascinirao me naslov *Samo kada bi izbio mir* kolege Omera Hamzića u tekstu koji se odnosio na stanje privrede u ratnoj Gračanici. Ovaj naslov djelovao je potpuno metaforički, više kao lirski odraz, dok se izbijanje mira, gotovo preko noći, u oktobru 1995. zaista nije dogodilo kao rezultat snažne intervencije međunarodnih aktera u trenutku kada su snage Armije BiH konsolidovale resurse uz suradnju sa hrvatskim oružanim snagama, za šta sam smatrala da je hemoguće.

Vrelo ljeta devedeset treće bio je period priprema da Gračanica u ratno vrijeme dobije svoje novine. Na tom projektu okupilo se puno ljudi dobre volje i visokih kvaliteta kako bi materijalizovali ovu zamisao. Određivanje imena, odabir problema koji će se naći u fokusu, načini distribucije bili su predmetom do kraja jula, a već početkom augusta govorilo se o datumu pojavljivanja prvog broja. Kako to obično biva, pokazalo se da je neke stvari daleko lakše zamisliti nego ostvariti. Prvi broj je pokazao sve nedostatke koje obično nesretno prate prevence. Međutim, početni elan se nije gubio i nada da dolaze bolji dani i kvalitetniji brojevi nije se izgubila.

Ne mogu zaboraviti oduševljenje koje su prisutni pokazali kada je naš "tehnički" donio nekoliko primjeraka drugog broja i na "dišino" pitanje ko je napravio ovakve novine, hladno odgovorio "Napravile se same".

Vrijeme je proticalo. Nadali smo se boljem a zađešavalo nas je gore. Približavala se zima i trebalo je tražiti prostor koji bi hladnoća teže osvajala. Vispreni i dobroćudni ministar, Sead Korjenić, široko je otvorio dveri svog dvorca zvanog SŠC Gračanica. U vremenu kada je nemoguće novinu praviti u kafani (nekom zbog cijena, nekom opet zbog toga što pomenuto mjesto smatra neprimjerenim) za novinu je zlo ako ljudima nije "pod nogom". Jer nekad bi neko navratio, onako uz put, i u dokolicarskom razgovoru dao ideju koja se može učiniti prihvatljivom, zanimljivom i čitanom. A ovako treba razgrnuti buljucke grlate djece i nekoliko puta prošpartati hodnicima škole da bi se stiglo do rajske vrata na kojima piše "Redakcija Biljega vremena".

U nastavku, za koji se ne može reći da je drugo poluvrijeme, jer se ušlo u drugu četvrti-

nu, a ne možemo reći druga četvrtina jer je to karakteristično za američke profesionalce, a ova novina se pravi potpuno amaterski i na sopstveni rizik, ali, bilo kako bilo, taj nastavak je doveo do kadrovskog osipanja, jer merhametli ljudi ili organizacije sa sličnim imenom nisu punile fišeke za prazne tekstove. Ili su razlozi bili dublji: prelazak u druge informativne kuće kao što su: Skaj (a bogami i koža), BBC (bacanje budalaština cijelog života), Rojter (ovo samo navodim reda radi, tamo niko iz "Biljega" nije otišao).

Umjesto pogonskog goriva kao pojačanje "Biljevova" lokomotiva dobijala je dodatne klipove, ali među točkove.

Ali pravljenje novina je jedan lijep posao. Osjećanje da se radi na jednom poslu koji kod ljudi na svakom značajnijem mjestu rada neku vrstu samoposmatranja, daje čovjeku snagu da izdrži ne pitajući se da li je to što čini adekvatno ili (u ovom vremenu uopšte) vrednovano. Nestanak struje, neuhodnost ekipe i izostanci (opravdani) članova tima koji obavljaju

štamparski dio posla, uslovljavali su kašnjenje a time i lagano mijenjanje kursa novine.

Administrativno-pravno zaplitanje u kućine na samom startu dovele su nas da i ovaj mali jubilej "slavimo" kao divljaci, ili da malo pojasnim, kao novine koje izlaze bez odobrenja, rješenja, tj. na divlje.

Prognoze da ćemo maksimalno stići do jubilarnog broja tri ostale su iza nas, a već počinjemo s pripremama za jubilarni pedeseti broj, koji ćemo proslaviti uvezani u masne korice sa stotinjak kolor ilustracija i fotografija.

Zamalo da zaboravim da je ovaj list pored Gračanice štampan i u Zagrebu. O prijemu u zemljama zapada i o tiražu nemamo tačnih informacija ali živimo u uvjerenju da će tiraž biti milionski i da će imati odjeka kako na zapadu, tako i na njemu suprotnoj strani svijeta.

Kroz "Biljeg vremena" u proteklih deset brojeva prostor su ispunile sve značajnije ličnosti opštine Gračanica, kao i značajnija imena regije, te neke ličnosti iz javnog i društvenog života

naše Republike.

Namjere su nam da u sljedećem periodu podmladimo novinu i ubrizgamo joj nove sokove (uz pomoć pečata i žiro računa koji su na pomolu to će biti daleko lakše), kako bi se stvorila jedna življa, optimističija klima, što bi doprinjelo lakšem radu.

Razloga za optimizam i vjeru u neku renesansu svakako ima. Ono je u prvom redu zasnovano na presijecanju "Gordijevog čvora" zvanog plaćanje "Biljega", koji je po nekim mišljenjima tako skup. Aleksandar Makedonski ovog puta je bio direktor GRIN-a Hajrudin Čudić koji je riješio glavobolje svih onih koji vole ovu novinu, obezbjeđivši štampanje u periodu koji je pred nama.

Ovaj podatak svakako nije za potcijeniti i svi oni koji su sa zadovoljstvom čitali "Biljeg" mogu očekivati našeg kolportera sa naramcima novih primjeraka. Isto tako, nije nerealno očekivati da se poboljša situacija sa strujom, s čime bi i pojavljivanje bilo redovno i u zakazanim terminima.

Prilika je ovo da pozovemo sve one koji pišu i koji bi napisano izložili sudu javnosti, da navrate u prostorije "Biljega". Oni koji ne pišu da nas obidu makar za Bajram. Hedija nam je i razgovor o obostranim problemima i poteškoćama, kao i o uspjesima i radostima.

Dodite, naša vrata nikom nisu zatvorena.

M.Nurikić

za to kako su se događaji zapravo dogodili, što je srž proučavanja koncepta kolektivnog pamćenja.

LJUDI

Najdragocjenije sjećanje na period angažmana u *Biljegu vremena* su sjećanja na ljude koji su se oko njega okupljali i to ne samo na one direktno uključene u realizaciju lista, već

i na sve ostale koji su nam pomagali, materijalno, moralno, na ljude koji su čitali *Biljeg vremena* (i pisali pisma, ne samo s pohvalama, već i kritikama i vrlo konstruktivnim prijedlozima). Teško bi ih bilo sve nabrojati i nažalost, neki od njih više nisu živi i tim više dužni smo da čuvamo sjećanje na njihov doprinos i ulogu u ovom projektu.

Redakcija iz 1995. godine. Slijeva nadesno: Dževad Sarajlić, Vedada Baraković, Amela Salkić, Ertan Čako, Mirzet Hamzić, Sead Jahić, Indira Vošanović, Rusmir Djedović i Omer Hamzić, Slijeva nadesno, čuče: Mehmed Nurikić, Dževad Muderizović, Zlatan Džinić, nepoznat.

Dževad Sarajlić jedan je od njih i bio je vršilac dužnosti direktora lista. Čovjek koji je svojim liberalnim i, nadasve ljudskim, prijateljskim pristupom omogućio da, za one uslove, postignemo izuzetno visok stepen autorske autonomije, da tako kažem. To je bio potez hrabrog čovjeka s vizijom koji je, možda, na svojim plećima nosio teret eventualnih kritika i nezadovoljstva, ali to se nije dalo zamijetiti. Ponekad bi dolazio u redakciju i sjedio po strani. Jedini komentar vezan za naš angažman bivao bi "samo vi radite". Lična sjećanja na Dževada prožeta su osjećajem duga prema njemu, jer smo nekako olako prihvatili njegovu ljudskost, jednostavnost i dobrotu, kao što obično biva u životu.

Mehmed Nurikić bio je vd. urednika lista. Mehmed je, rekla bih, bio onaj nosivi stub naše fragilne strukture. Okupljao je svoje kolege, prijatelje i nas, svoje bivše učenike, s posebnom energijom koja je sve vrijeme bila dovoljan generator za pokretanje i odr-

žavanje projekta *Biljeg vremena*. Redakcijski sastanci bili su više kao neka agora u kojoj smo razmjenjivali mišljenja, ideje, sučeljavali suprotne stavove i branili ih do posljednjeg argumenta, a Mehmed nas je svojim primjedbama, pitanjima, komentarima ponekad i cinizmom, tjerao da budemo bolji, da ronimo ispod površine i da svijet gledamo drukčijim očima. Svoju zadaću obavio je časno i dostojanstveno i on bi sada sigurno rekao: džaba sve, opet sam sve vrijeme ostao vd urednika.

Harman Džaferović je bio tehnički urednik i novinar. Harman je bio nevjerovatna osoba, briljantnog uma, a svojom smirenošću i tananim osjećajem za humor bio je nešto kao vezivno tkivo softvera i hardvera lista. Spajao je svoja novinarska znanja sa tehničkim vještinama i kreirao ugodan i prihvatljiv dizajn sa, tada veoma skromnim tehničkim i materijalnim sredstvima. Radio je neumorno

i govorio malo, ali sjećam se da sam rado prihvatila njegove sugestije i primjedbe.

Nažalost, sva trojica kolega prerano su nas napustili, i da su živi, sigurno bi bili mnogo pouzadaniji svjedoci zbivanja u i oko *Biljega vremena* jer su, funkcijom i praktično, bili najviše vezani za pripremu i izdavanje lista.

Ostali okupljeni oko Biljega vremena bili su: Omer Hamzić, Amela Salkić Jukan, Mirzet Hamzić, Sead Jahić, Zlatan Džinić, Hasan Čalić, Omer Delić, Nijaz Omerović, Rusmir Djedović, Dževad Muderizović, Muharem Musić, Fikret Pašanović, Fadil Buljubašić, Sead Kujundžić, Melika Šabić, Mejra Kovačević, Mehmed Ahmetović, Ešref Kovačević, Mustafa Pašalić Pašo, Izudin Duraković, Zada Jukan, Rašida Đulić, Mirsad Čamdžić, Taib Omerdić, Mevludin Spahić, Saša Sarajlić, te Sead Korjenić.

Za svaku od ovih osoba lična sjećanja vezana su, kako je već spomenuto, za osjećaj zajedništva, saradnje, međusobnog pomaganja i dijeljenja. Osjećaja koji ne blijedi i koji se ne zaboravlja. Stoga i list *Biljeg vremena* ima dodanu vrijednost koja se odnosi na njegov tretman kao specifičnog mjesta sjećanja mnemoničke zajednice savremenika tog doba. Ovo je važno zbog toga što *“kolektivno sjećanje mnemoničke zajednice prilično se razlikuje od zbroya svih osobnih sjećanja njenih različitih pojedinih članova, jer uključuje samo ona sjećanja koja svi oni među sobom dijele (na isti način na koji je javno mnijenje više od nakupine osobnih mišljenja pojedinaca). Drušim riječima, uključuje integraciju različitih osobnih prošlosti u jednu prošlost koje se svi članovi zajednice kolektivno sjećaju”* (Nora, 2007:184). Njegovanje kulture sjećanja na recentnu, traumatičnu prošlost opsežan je i dugotrajan zadatak koji onima kojima sjećanje seže na taj period pruža šansu da doprinesu ovom procesu. Tako i akteri okupljeni oko *Biljega vremena* kroz lična sjećanja u nekim budućim interakcijama i projektima mogu doprinijeti kreiranju arhive sjećanja na ovaj list i period u kome je publikovan.

ZAKLJUČAK

Relacija sadašnjosti i prošlosti dinamičan je proces koji se često zloupotrebljava. Posebno su danas u Bosni i Hercegovini, ali i u okruženju, uočljivi revizionistički procesi relativizacije istine i prekranja historije u svrhu političkih/ideoloških ciljeva. U javnom diskursu tako se sve češće nameću dominantni okviri za rekonstrukciju i predstavljanje prošlosti, a ti okviri ponekad su sukobljeni sa postojećim oblicima individualnih sjećanja (Assman, 2011). Individualna sjećanja nužan su dio kolektivnog pamćenja koja, ne samo da su podložna promjenama, već bivaju, u datim, povijesnim trenucima, snažan pokretač promjena, čemu smo mogli svjedočiti od devedesetih godina na području Balkana. Individualno sjećanje ima transformativan karakter, nepouzdan je, nužno povezano sa zaboravljanjem, i kao takvo ostaje fluidna, promjenjiva kategorija i uvijek se može rekonstruisati u novim činovima sjećanja (Assmann, 2012). Okviri individualnih sjećanja potisnuti su i pritisnuti novim izazovima uskomešanog globalnog doba koja nose nove, nepredvidljive procese, posebno nesigurne i prijetee za krhke zajednice kakva je naša zemlja. Stoga i potreba da se sačuvaju dokumenti o zbivanjima u prošlosti u BiH, ali i da se arhiviraju sjećanja na taj period. Vremenska distanca od gotovo 30 godina za individualna sjećanja značajan je vremenski raspon, obilježen traumatičnim, kolektivnim i individualnim iskustvima u ratnom i postratnom periodu. U sučeljavanju dominantnih narativa pri konstrukciji kolektivnog pamćenja i individualnih sjećanja pojavljuje se fenomen neautentičnog, *prostetičkog sjećanja* (Landsberg, 2004). Kako se danas takva, neautentična sjećanja sve češće planski i najčešće medijski posreduju do javnosti, postoji opasnost da ne postoji sigurna pozicija s koje možemo razlikovati što je realno, a što prostetičko pamćenje (Čurković Nimac&Sever, 2003:419). Arhivi autentičnih, direktnih sjećanja konstituirani u interakciji aktera

zbivanja iz određenog perioda koji su vezani za određene objekte/mjesta sjećanja, u ovom slučaju lista *Biljeg vremena*, bili bi dragocjeni u procesu njegovanja kulture sjećanja i konstrukcije kolektivnog pamćenja.

LITERATURA

1. Assmann, Aleida (ed.) (2012) *Memory and Political Change*, Palgrave Macmillan, New York
2. Assmann, Aleida (2011) *Duga senka prošlosti*, Biblioteka XX vek, Beograd.
3. Bajčeta, Snežana (2018) *Novinarstvo i sjećanje, prikaz knjige, Komunikacija i mediji*, Broj 42, (157-164)
4. "Biljeg vremena" 1 – 20, Gračanica 1993. – 1995., Arhiva u Zavičajnoj zbirci Gračanica
5. Cvijović Javorina, Ivana (2013) *Trijumf, trauma i ovladavanje prošlošću ČSP*, br. 2., 345.-369. (2013)
6. Ćurković Nimac, Jasna, i Irena Sever, Irena (20023) *Mediji i pamćenje. Prostetičko pamćenje i njegova uloga u stvaranju nove globalne zajednice*, Osijek, Zbornika radova međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa *Kultura, identitet, društvo – Europski realiteti*, 416-433
7. Fine, Gary Alan, Beim, Aaron (2007) *Introduction: Interactionist Approaches to Collective Memory*, *Symbolic Interaction*, Vol. 30, Issue 1, pp. 1–5.
8. Halbwachs, Maurice. (1992), *On Collective Memory*, Chicago & London: The University of Chicago Press.
9. Hoskins, Andrew (2009) 'Digital Network Memory,' in Astrid Erll and Ann Rigney (eds) *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin: Mouton de Gruyter, pp. 91–106.
10. Kujundžić, Atif (2002) *Tisak u Gračanici tokom agresije 1992-1995*, *Gračanički glasnik* br. 13/7, 68-97.
11. Kurspahić, Kemal (2003) *Zločin u 19:30: balkanski mediji u ratu i miru*, Mediacentar, Sarajevo.
12. Landsberg, Alison (2004) *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press.
13. Mazowiecky, Tadeusz (1994) *Specijalni izveštaj o medijima Tadeusza Mazowieckog, specijalnog izveštaca UN-a imenovanog Rezolucijom 1994/72 Komisije za ljudska prava UN-a*, E/CN 4/1995/54, 13. decembra 1994, str. 35.
14. Neiger M. (2020) *Theorizing Media Memory: Six Elements Defining the Role of the Media in Shaping Collective Memory in the Digital Age*. *Sociology Compass*. 12782. <https://doi.org/10.1111/soc4.12782>
15. Nora, Pierre (2007) *Između sjećanja i povijesti*, *Diskrepancija*, svezak 8, broj 12.
16. Schudson, Michael (1989) *The present in the past versus the past in the present*, *Communication* 11: 105–113.
17. Olick, Jeffrey K. i Robbins, Joyce (1998). "Social Memory Studies: From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices" *Annual Review of Sociology*, 24 (1): 105–140.
18. Schuman, H. and Corning, A.D. (2006) 'Comparing Iraq to Vietnam: Recognition, Recall, and the Nature of Cohort Effects,' *Public Opinion Quarterly*, 70(1), 78–87.
19. Sladeček, Michal, Vasiljević, Jelena, Petrović Trifunović, Tamara (ur) (2015); *Kolektivno sjećanje i politike pamćenja*, Beograd : Zavod za udžbenike: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015 (Beograd)
20. Vučković Juroš, Tanja (2010) *Kako nastaju kolektivna sjećanja*, *Revija za sociologiju* 40, 1: 79–101
21. Zelizer, Barbie, Tenenboim-Weinblatt, Keren (2014) (eds.), *Journalism and Memory*, Palgrave, New York.

SUMMARY NOTES ON BILJEG: A CONTRIBUTION TO THE ARCHIVING OF MEMORIES

The relationship between the present and the past is a dynamic process that is often abused. Especially nowadays in Bosnia and Herzegovina – as well as in the surrounding area – revisionist processes of relativizing the truth and rewriting history for the purpose of political and ideological goals are apparent. Thus, in public discourse, dominant frameworks

for the reconstruction and representation of the past are increasingly being imposed, and these frameworks are sometimes in conflict with the existing forms of individual memories (Assman, 2011). Individual memories are a necessary part of collective memory which are not only subject to change, but they are, in specific historical moments, powerful drivers of change, which we have been able to witness since the 1990s in the Balkans. Individual memory has a transformative character, is unreliable, by necessity associated with forgetting, and as such remains a fluid, changeable category and can always be reconstructed in new acts of memory (Assman, 2012). The frames of individual memories are suppressed by new challenges of the turbulent globalist age, by unpredictable processes, especially insecure and threatening for fragile communities such as our own country. Therefore, the need to preserve documents on past events in Bosnia and Herzego-

vina, but also to archive memories of that period. The distance of time, almost 30 years is a significant time span for individual memories, marked by traumatic, collective and individual experiences in the war and post-war period. In the confrontation of dominant narratives in the construction of collective and individual memories, the phenomenon of inauthentic, prosthetic memory emerges (Landberg, 2004). As such, inauthentic memories are more and more often mediated to the public, there is a danger that there is no safe position from which we can differentiate real from prosthetic memories (Ćurković Nimac & Sever, 2003:419). Archives of authentic, direct memories constituted in the interaction of actors of events from a certain period that are related to certain objects and places of memory, in this case the magazine *Biljeg vremena*, would be valuable in the process of nurturing the culture of memory and construction of collective memories.

